

Sultan II. Abdülhamid ve Lider Diplomasisi

Sultan Abdulhamid II and Leader Diplomacy

Furkan BÜLBÜL*

Öz

Devletlerarası ilişkiler hükümdarlar arası bir mesele iken feodal devletten modern devlete geçiş kapsamında dışişleri bakanlıkları ve diplomatlar bu alanda başat bir rol oynamaya başlamıştır. Tarihî süreçte diplomasi kurum ve görevlilerinin uluslararası arenadaki rolleri giderek önem kazanmakla birlikte bazı güçlü siyasî liderler adeta baş diplomat şeklinde hareket etme eğiliminde olmuşlardır. Bürokrasinin tamamen devre dışı bırakılmadığı ancak etkisiz ve yetkisiz hale getirildiği, uluslararası arenada diplomatlardan ziyade liderin ön planda olduğu bu durumu “Lider Diplomasisi” şeklinde adlandırabiliriz. Son dönem Osmanlı tarihinde dikkate değer bir hükümdar olarak ön plana çıkan Sultan II. Abdülhamid de bu liderler arasında yer almaktadır. Nitekim padişah; devletin dış politikasının belirlenmesi ve uygulanmasında sadece karar alıcı olmakla kalmayıp adeta baş diplomat şeklinde hareket etmiştir. Bu kapsamda II. Abdülhamid’in lider diplomasisini benimsemesinde etkili olan faktörler ile lider diplomasinin örnekleri ve müspet/menfi yansımaları bu makalenin araştırma konularını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, diplomasi, sefir, uluslararası ilişkiler, dış politika.

Abstract

While interstate relations were a matter between rulers, within the scope of the transition from a feudal state to a modern state, foreign ministries and diplomats began to play a leading role in this area. While the roles of diplomatic institutions and officials in the international arena have been increasingly important throughout history, some powerful political leaders have tended to act as chief diplomats. We can call this situation, where bureaucracy is not completely eliminated but rendered ineffective and unauthorized, and where the leader rather than diplomats is at the forefront in the international arena, as “Leader Diplomacy”. Sultan Abdulhamid II, who stands out as a notable ruler in the late Ottoman history, is among these leaders. Indeed, the Sultan not only acted as a decision-maker in determining and implementing the state’s foreign policy, but also acted as a chief diplomat. In this context, the factors that were effective in Abdulhamid II’s adoption of leader diplomacy, examples of leader diplomacy, and its positive/negative reflections constitute the research topics of this article.

Keywords: Abdulhamid II, diplomacy, ambassador, international relations, foreign policy.

* Doktora öğrencisi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü. E-posta: bulbulfurkan@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1418-9612

◇ Alan Editörü / Field Editor: Fatih YEŞİL

Giriş

Devlet; hükümler olduğu hudutlar içerisindeki toplumun belirli bir intizam içerisinde varlığını devam ettirmesini sağlayan bir organizasyondur.(Poggi, 2019, ss. 15-119; Söylemezoğlu, 1957, ss. 116-117) Devletin, uluslararası alanda hedeflerini belirleyen temel stratejisine “*Dış Politika*”, bu stratejinin uygulanması amacıyla kullanılan yöntem ise “*Diplomasi*” adı verilmektedir. Bu bağlamda “*Dış Politika*” ve “*Diplomasi*” birbiriyle ilişkili ancak birbirinden farklı kavramlardır. (İskit, 2018, s.2; Sander, 1993, ss. 14-15; Tuncer, 1995, s. 11) “*Diplomasi*” kavramına ilişkin çok sayıda tanım yapılmıştır.¹ Bu tanımlarda “*uluslararası ilişkiler, barış, müzakere ve diplomat*” kavramları ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda diplomasiyi; “*uluslararası ilişkilerin/sorunların diplomatlar tarafından barışçıl yöntemlerle yürütülmesi/müzakere edilmesi bilimi veya sanatı*” şeklinde ifade edebiliriz.

Ülkelerin; kralların ve sultanların özel mülkü olduğu 19. yüzyıla kadar devletlerarası meseleler hükümdarların sorunu olarak görülmüş, elçilere hükümdarların özel temsilcisi gözüyle bakılmış ve hükümdarların doğrudan müzakerelerde bulunması normal karşılanmıştır. Bu itibarla hükümdarlar yüzyıllar boyunca diplomasi faaliyetlerini kişisel istek ve eğilimleri doğrultusunda yürütmüşlerdir. Diğer taraftan feodal devlet organizasyonundan modern devlete doğru bir dönüşüm kapsamında devlet mekanizması ve devletlerarası ilişkilerin giderek daha karmaşık bir hal almasıyla birlikte diplomasi alanında uzman kişiler ön plana çıkmış, devletler kişilerin ötesinde algılanmaya, devletlerarası ilişkiler ise daha kurumsal bir çerçevede ve kişisel eğilimlerden ziyade rasyonel yöntemlerle ele alınmaya başlamıştır. Dolayısıyla ülkelerin dış politikalarının belirlenmesi ve yürütülmesinde hükümdarların yanı sıra dışişleri bakanlıkları ve diplomatlar da etken bir rol oynamaya başlamıştır. Elbette bu değişim ve dönüşüm kısa sürede vuku bulmamış, ilköğretimden günümüze değin Yunan ve İtalyan Şehir Devletleri, Doğu Roma İmparatorluğu, Papalık ve Fransa başta olmak üzere bir çok ülkenin katkılarıyla modern diplomasi meydana getirilmiştir (İskit, 2018, ss. 19-174; Tuncer, 1995, s. 31, ss. 67-92).

Osmanlı Diplomasi Tarihi incelendiğinde bilhassa 18 ve 19. yüzyıllarda bu dönüşüm açıkça görülmektedir. Sultan III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid adı verilen ıslahatlar kapsamında Bab-ı Âlî’nin geleneksel kalemdeki düzenlemeler ve Avrupa’da mukim elçilikler açılması (1793), Sultan II. Mahmut döneminde Tercüme Odası’nın kurulması (1820), Hariciye Nezareti’nin teşkil edilmesi (1836) ve sivil bürokrat yetiştirmek amacıyla teşkil edilen Mekteb-i Maarif-i Adliye’nin açılması (1839) bu dönüşümü işaret etmektedir. Nitekim Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı sefirlerinin dış politikanın belirlenmesi ve uygulanmasında dikkate değer bir etkiye sahip olması ve 19.yüzyıl son çeyreğinde Hariciye Nezareti’ndeki görevlilerin sayı ve nitelik açısından Batı’daki kurumlar seviyesine ulaşması diplomasi kurum ve faaliyetlerinin giderek kurumsallaştığını göstermektedir. (Findley, 2011, ss. 12-20; Findley, 2019, ss. 200-250) Hariciye Nazırı Mehmet Emin Âlî Paşa (1815-1871)’nın Atina Maslahatgüzarı Muzurus Paşa’ya çektiği telgrafta; “Biz Yunanistan ahvalini sizin gözünüz, kulağınız ve ağzınız ile görür, dinler ve hükmederiz” (Söylemezoğlu, 1949, s. 256) ifadesi de Tanzimat döneminde dış politikanın belirlenmesi ve uygulanmasında Hariciye Nezareti ve diplomatların öncü rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

¹ “Uluslararası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bütünü, yabancı bir ülkede ve uluslararası toplantılarda ülkesini temsil etme işi ve sanatı, bu işte çalışan kimsenin görevi, mesleği; bu görevlilerin oluşturduğu topluluk, güç bir görüşme sırasında gösterilen ustalık ve beceriklilik, uluslararası hukukta uluslararası ilişkilerin bilimi ve yürütülüşü, uluslararası ilişkileri yönetme bilgisi ve mesleği, uluslararası ilişkilerin müzakerelerle yürütülmesi; bu ilişkilerin büyükelçi ve elçilerle yürütülmesi ve yönetilmesinin yöntemi; diplomatın işi ve sanatı, diplomasi uluslararası ilişkilerde ve müzakerelerde maharet ve yetenektir, diplomasi en fena şeyleri en hoş şekilde söylemektir, diplomasi müzakere bilimi veya sanattır, ülkesi için yurtsever yalan söyleme sanatıdır, diplomasi yalan söylemek ve inkâr etmektir, diplomasi Fransızca konuşmak, konuşup bir şey söylememek ve sahte laflar etmektir, uluslararası ilişkilerin barışçı yol ve araçlarla yürütülmesi sanattır, devletler arasındaki ilişkilerin görüşmeler yoluyla yürütülmesi, resmî temsilciler aracılığı ile devletlerarası ilişkileri yürütme sanatı, diplomasi, zekâ ile dirayet ve fetanetin, hükümetler arasındaki resmî münasebetlerde faaliyet göstermesidir” (İskit, 2018, s. 4; Kara, 2019, s. 35; Söylemezoğlu, 1957, ss. 3-13; Tuncer, 1995, s. 11; Yalçınkaya ve Kurtaran, 2018, s. 119).

Dünya genelinde dış politika alanındaki bu kurumsallaşma ve uzmanlaşmaya rağmen bazı güçlü siyasî liderler tarih boyunca farklı boyutlarda ve şekillerde diplomatların uluslararası arenadaki rollerini üstlenmiş ve diplomasi alanına doğrudan müdahalede bulunmuştur (Morgenthau, 2017, s. 47; Ortaylı, 1981, s. 63; Öke, 2020, ss. 82-83, 100-126, 174-177; Setton, 2022, ss. 279-281). İngiltere Başbakanı Winston Churchill (1874-1965)'in sıklıkla alıntılanan “*diplomasi, diplomatların eline bırakılamayacak kadar önemlidir.*” ifadesi de güçlü bir siyasî liderlerin diplomasiye yönelik müdahalesinin bir tezahürüdür (Gökmen, 1999, ss. 386-388; Söylemezoğlu, 1957, ss. 3-13). Devlet liderinin uluslararası arenada adeta baş müzakereci şeklinde ön planda olduğu, dış politikanın belirlenmesinde ve uygulanmasında rol oynayan kurum ve çalışanların geri plana itildiği, sefirlerden ziyade liderin muhatap alındığı bu durumu “*Lider Diplomasisi*” şeklinde adlandırabiliriz.²

Son dönem Osmanlı tarihinde “Lider Diplomasisi” yürüten en önemli isim ise Sultan II. Abdülhamid'dir. Zira onun döneminde bilhassa dış politikada alınan kararlarda Bab-ı Âlî dolayısıyla Hariciye Nezareti ve Osmanlı sefirlerinin etkisi giderek zayıflamış, Yıldız Sarayı ön plana çıkmıştır (Bostan, 2019, ss. 86-95; Çakmak, 2020, ss. 56-59; Findley, 2011, ss. 12-20.). II. Abdülhamid'in; Osmanlı sefirleri ile doğrudan irtibat kurması ve talimatlar göndermesi, İstanbul'daki yabancı sefirlerle doğrudan görüşmesi ve müzakere yürütmesi, yabancı devlet liderleri ve yöneticileri ile yakın ilişkiler ilişki tesis etmesi ve bu yakınlığı diplomasi alanında lehine kullanmaya çalışması ayrıca devlet liderlerinin yanı sıra uluslararası arenada etkisi bulunan devlet dış aktörleri Yıldız Sarayı'nda ağırlaması, resepsiyon düzenlemesi ve müzakerelerde bulunması; padişahın dış politikanın belirlenmesi ve uygulanmasındaki baskın rolünün tezahürüdür (Gör, 2019, ss. 186-312; Nuri, 2017, s. 15; Şeref, 1996, s. 5; Turan, 2018, s. 355).³

Dolayısıyla karşımızda saltanat sürmek yerine hükmetmeyi tercih eden bir lider bulunmaktadır. Bu liderin dikkat çekici özelliği ise dış politika alanında uzman kişilerden ziyade kendisinin ön planda olması ve adeta baş diplomat şeklinde hareket etmesidir. Bu durum II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu yıllarda imparatorluğun karşı karşıya kaldığı olağanüstü askerî ve siyasî tehditler ile padişahın yaşadığı ruhsal bunalımlar çerçevesinde devlet adamlarına yönelik güvensizliği ile ilişkili olmalıdır.

II. Abdülhamid, 1876 yılında tahtta çıktığında askerî, ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda sıkıntılara gark olmuş ve Rusya'nın askerî tehditleri ile karşı karşıya kalmış bir devleti devralmıştır. Padişah bu zorluklar karşısında, Tanzimat ve Islahat Fermanları marifetiyle Batı'nın desteğini arayan selefleri gibi, 1876 yılında Kanun-i Esasi'yi ilan etmiş ancak 93 Harbi'ne giden süreci engelleyememiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 93 Harbi nihayetinde Batı'da; Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'yı, Doğu'da ise Kars, Ardahan ve Batum'u kaybetmiş, ayrıca Bulgaristan'ın büyük bölümü ile Girit'in özerk statüsünü tanımıştır. Söz konusu kayıplara ilaveten İngiltere; Rusya'ya karşı destek vaadiyle 1878 yılında Kıbrıs'ı ele geçirmiş, 1882 yılında ise çeşitli bahanelerle Mısır'ı işgal etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu buhrandan faydalanmak isteyen Fransa ise 1881 yılında Tunus'u işgal etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanarak Batı'nın desteği ile 1829 yılında bağımsızlığını kazanan Yunanistan ise 1897 yılında yaşanan Osmanlı-Yunan Harbi'nde mağlup olsa da İngiltere'nin desteğiyle süreç içerisinde Teselya, Larissa ve Girit'i topraklarına katmıştır. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu, tıpkı Balkanlar gibi bir isyan bölgesine dönüştürmeye yönelik faaliyetlerine paralel olarak II. Abdülhamid döneminde başlayan ve I. Dünya Savaşı'na değin giderek şiddetlenen Ermeni isyanları da dönemin başlıca hadiseleri arasında yer almıştır (Armaoğlu, 1994, ss. 489-628; Sertoğlu, 2011, ss. 3280-3453). Dolayısıyla II. Abdülhamid'in saltanat yılları devletin bir varlık yokluk mücadelesi verdiği olağanüstü siyasî ve askerî hadiselerin vuku bulduğu bir döneme rast gelmektedir.

² Lider diplomasisi, II. Dünya Savaşı yıllarında ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB liderlerinin bizzat katıldıkları toplantılara atfen ilk kez Winston Churchill tarafından kullanılan “*Zirve Diplomasisi*” ile karıştırılmamalıdır. Zira “*Sultan II. Abdülhamid ve Lider Diplomasisi*” başlığı ile padişahın devletin diğer tüm alanlarında olduğu gibi diplomasi alanında da müdahaleci tarzı işaret edilmektedir. Diğer taraftan lider diplomasisi; devletin bürokratik yapısının tamamen dışlandığı anlamına gelmemekte, sadece liderin dış politika alanında görevli kurum ve çalışanlarının önüne geçtiği bir durum işaret etmektedir.

³ Sultan II. Abdülhamid'in diplomasi faaliyetlerine ilişkin arşiv vesikaları için ayrıca bkz: BOA.HR.TO.41/6; BOA.Y.A. HUS.206/76; A. {DVNSNMH.d.9/314; BOA. C.HR.38/1896.

II. Abdülhamid'in dış politikada tek yetkili karar mercii haline gelmesi ve adeta baş diplomat şeklinde hareket etmesinde kişisel bazı hususiyetleri de rol oynamıştır. Padişah meraklı yapısı gereği her şeyin künhüne vâkıf olmak istemekle birlikte aynı zamanda aşırı şüpheli bir ruh haline sahiptir. Padişahın henüz şehzade iken dile getirilen bu halet-i ruhiyesi, yaşamı boyunca karşı karşıya kaldığı zorlukların da etkisiyle, giderek kötüleşmiş, bilhassa iktidar yıllarında anormal bir seviyeye ulaşmıştır. II. Abdülhamit'in; sekiz yaşında iken annesini veremden kaybetmesi, babası Sultan Abdülmecit'e yönelik darbe girişimine (Kuleli Vakası) tanıklık etmesi, 19 yaşında iken amcası Sultan Abdülaziz'in bir darbe ile tahttan indirilmesi ve şüpheli ölümü, ağabeyi Sultan V. Murat'ın tahta çıkışı akabinde aklını yitirmesi, çocuklarını yangın ve hastalıklarda kaybetmesi, 93 Harbine giden süreçte devlet erkânının kendisini yanlış yönlendirmesi, şahsına karşı Çırağan Vakası olarak adlandırılan darbe girişimi ile Ermeni çetelerin suikast girişimleri pek tabii olarak padişahın şüpheli ruh halinin kötüleşmesine yol açmıştır (Koloğlu, 1987, s. 26; Nuri, 2017, s. 19; Reşit, 2007, ss. 4-5; Şakir, 2018, ss. 154-156, 324, 413, 474; Yasamee, 2020, ss. 39-41).

II. Abdülhamid'in şüphelerin pençesinde kalıp endişelere kapıldığını fark eden devlet ricali ise padişahın endişelerini ve şüphelerini haklı göstermeye yönelik; "komplo, suikast, isyan, gizli cemiyet" vb. ihbarlarda bulunarak ikbal elde etmeye çalışmışlardır (Çorlu, 2015, ss. 371-372; Kırmızı, 2016, ss. 105-109; Nuri, 2017, ss. 19-20; Şakir, 2018, ss. 409-411; Tahsin Paşa, 2018, ss. 17-18.).⁴ Böylece ruh hali giderek bozulan padişah, kendisini tedavi etmek isteyen doktorların dahi suikast amacıyla saraya geldiklerini düşünmüş ve verdikleri ilaçları kullanmamıştır (Şakir, 2018, ss. 68-71, 112). Padişahın ruhsal sıkıntılarını fark eden düşmanları da onu daha fazla korkutmak amacıyla Avrupa gazetelerinde padişahın şahsını hedef alan çok sayıda haber yayımlamıştır. Le Matin Gazetesi'nin 16 Eylül 1890 tarihli nüshasında yayımlanan bir haberde yer alan;

Yıldız denilen yaldızlı kafesteki padişah müthiş bir korku içerisinde, bu haberleri yayımlayan kişileri bulmak için sefirlerine mektup üzerine mektup gönderiyor, hafiye için dört milyon Osmanlı lirası harcadı ancak hiçbir netice alamadı, padişah en çok ihtilal çıkmasından korkuyor, korkup tedbir aldırma hakkı var zira sarayın içinden haber alıyor⁵

ifadeleri padişahı korkutmaya yönelik planlı ve maksatlı bir biçimde kaleme alınmış olmalıdır. Bu halet-i ruhiye içerisinde hiç kimseye güven duymayan, şüphe ve endişeleri giderek artan padişah; "Ne yazık ki, yurt dışındaki elçilerimin yetenek ve sadakatlerine güvenemeyeceğimi biliyorum. Onlar Avrupa'da kişisel ünümün lekelenmesine aldırma görünmektedirler" ifadesiyle Osmanlı sefirlerine yönelik güvensizliğini açıkça beyan etmiştir (Öke, 2020, ss. 192-194). Böylece Sultan, olağanüstü şartlar altında ve yaşadığı yoğun ruhsal sıkıntılar çerçevesinde kendisini, ailesini ve devletini güvence altına almak amacıyla yönetimin tüm iplerini bizzat eline alarak yönetmeye ve yönlendirmeye başlamıştır.

Sultan ve Diplomasi

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Hususi Şifre Dairesi'nde tesis edilen telgrafhane vasıtasıyla yurt dışındaki Osmanlı sefirleriyle doğrudan iletişime geçmesi ve talimat göndermesi Hariciye Nezareti'nin dolayısıyla Bab-ı Âli'nin otoritesine karşı attığı en önemli adımdır. Osmanlı sefirlerinin ise Hariciye Nezareti'nin yanı sıra Yıldız Sarayı'na da telgraflar göndermeye başlaması padişahın dış politika alanındaki otoritesini arttıran bir diğer önemli gelişmedir (Erkan, 2011, ss. 157-158; Söylemezoğlu, 1957, ss. 95-97; Sırrı, 2007, s. 164; Tahsin Paşa, 2018, ss. 29-30.).⁶ II. Abdülhamid döneminde görevli sefirlerin Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri telgraflarda dahi "önemine binaen padişaha arz etmenizi rica ederim, bu

⁴ BOA.Y.PRK.EŞA.44/60; BOA.Y.PRK. MYD.8/4; BOA. Y. EE. 15 / 70; BOA. Y. A. HUS. 231 / 11; BOA. HR. SYS. 1705 / 9; BOA. Y. A. HUS. 260 / 43; BOA. HR. SFR. 384 / 5; BOA. HR. SYS. 1844 / 42.

⁵ BOA. Y.PRK.HR.13/68

⁶ II. Abdülhamid'in Dış Politikadaki otoritesini gösteren arşiv vesikaları için ayrıca bkz. BOA. Y. PRK. EŞA. 19/44; BOA. İ. HR. 276 / 16810; BOA. MB. İ. 48 / 150; BOA. Y. PRK. BŞK. 42 / 8; Y. A. HUS. 216 / 61; Y. PRK. EŞA 4 / 67; BOA. Y. PRK. EŞA.17 / 79;

hususların zat-ı şahaneye de arz edildiğine şüphem yoktur, bu mevaddı süratle doğrudan doğruya padişaha arz etmenizi derecesiz rica ederim” vb. ifadeleri sık sık kullanmaları, Hariciye Nezareti’nin ise sefirlerden aldığı telgrafları özetleyerek tablo/cetvel halinde padişaha arz etmesi padişahın dış politikadaki ağırlığını göstermektedir.⁷

Sultan II. Abdülhamid’in hariciye alanında tedricen artan bu etkisini dönemin diplomatlarından Galip Kemali Söylemezoğlu şu şekilde betimlemektedir;

Abdülhamid devrinin, hele son on beş senesi içerisinde dahili ve harici idare makinesinin bütün telleri bir düğmeye dayanır... Başkâtip Tahsin Paşa ile Arap İzzet Paşa, padişaktan aldıkları ilham ile iki muarız kuvvet gibi döndürmeğe çalıştıkları bu makine, boyuna çatırdar dururdu... (Söylemezoğlu, 1957, ss. 89-92)

Padişahın diplomasi alanındaki ikinci büyük adımı ise İstanbul’daki yabancı sefirlerle doğrudan müzakere yürütmesidir. Bu müzakereler, resmî ve gayr-i resmî şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Resmî müzakereler Hariciye Nezareti’nin bilgisi dahilinde, Sadrazam veya Hariciye Nazırı’nın refakatinde ve Divan-ı Hümayun Tercümanları aracılığıyla gerçekleşmekteydi (Tahsin Paşa, 2018, ss.28-29).⁸ Bu müzakereler resmî olarak düzenlenmekte hatta padişah, yabancı sefirleri resmî olarak Yıldız Sarayı’nda kabul ettiğine dair yerli ve yabancı basında çeşitli haberler yayımlanmaktaydı.⁹ Diğer taraftan II. Abdülhamid yabancı sefirlerle gayr-i resmî müzakereler de yürütmüş, bu müzakerelerde Yıldız Sarayı’nda görevli bazı kâtipler ve tercümanlar ile padişahın güvendiği bazı diplomatlar hazır bulunmuştur. Padişah gayr-i resmî müzakerelerini Yıldız Sarayı’nda bizzat yürütmekle birlikte zaman zaman İstanbul’daki yabancı sefaletlere gönderdiği Mabeyn Kâtipleri veya Şehzade Burhaneddin Efendi vasıtasıyla teklif ve taleplerini dolaylı olarak da iletmıştır (Çorlu, 2015, s. 400; Erkan, 2011, ss. 82, 148, 157-158, 212-214; Osmanoğlu, 1986, ss. 36-37; Tahsin Paşa, 2018, s. 22).¹⁰

Sultan II. Abdülhamid’in diplomasi alanındaki üçüncü adımı ise yurt dışındaki Osmanlı sefirlerine rağmen “sefir-i fevkalade” unvanıyla itibar ettiği kimseleri diplomatik vazifelerle yurt dışında görevlendirmesidir. Sultan, yabancı devlet liderleri ve görevlileri ile spesifik bir konuda müzakere yürütmek, özel bir mesaj göndermek veya nişan, madalya vb. bir hediye takdim etmek maksadıyla sefir-i fevkalade görevlendirmiştir (Söylemezoğlu, 1949, s. 124; Yasamee, 2020, ss. 165-166).¹¹

Padişahın Avrupa başkentlerindeki Osmanlı sefirlerine rağmen ayrıca fevkalade sefir görevlendirmesinde; mevcut sefirin görevi yerine getiremeyeceğine yönelik bir itimatsızlık hissi bulunduğu değerlendirilebilir. Zira II. Abdülhamid’in sefiirlere ilişkin belirli ön yargıları bulunmaktadır:

Osman Nizami Paşayı Petersburg’a göndermedikleri çok isabet oldu. Çünkü O Berlin’de, Viyana’da yapabilir. Lâkin Petersburg’da bir şeye muvaffak olamaz. Rus diplomatları yaman adamlardır. Alimallah şeytana çarığı ters giydirirler. Onlarla ancak Münir Paşa başa çıkabilir. Çünkü zekidir, kurnazdır, beceriklidir. Münir Paşa Rusya’da, Fethi Bey de Sofya’da iyi hizmet

⁷ II. Abdülhamid döneminde görevli sefirlerin padişaha ulaşma istekleri kapsamında bkz. (BOA.Y.A.HUS.228/56; BOA.Y.A.HUS.169/147; BOA.Y.A.HUS.234/43; BOA.Y.PRK.EŞA.8/73; BOA.Y.PRK.EŞA.13/44; BOA.Y.PRK.EŞA.4/88; BOA.Y.PRK.EŞA.6/48; BOA.Y.PRK.EŞA.5/64; BOA.Y.A.HUS. 169/147; BOA, Y.PRK.EŞA. 5/64), Hariciye Nezareti’nin Sultan II. Abdülhamid’e sunduğu yazışma cetvellerine ilişkin bkz. (BOA.Y.A.HUS.407/29; BOA.Y.A.HUS.407/66; BOA.Y.A.HUS.408/5 BOA.Y.A.HUS.412/5.)

⁸ BOA.İ.HR.272/ 16387; BOA.İ.HR.276/ 16785; BOA.İ.HR.278/ 17052; BOA.İ.HR.278/17069; BOA.İ.HR. 279 /17114; İ.HR.279/ 17163; BOA.İ.HR.337/ 21827; BOA.Y.EE.42/278; BOA.İ.DH.1115/ 87202

⁹BOA. DH.MKT. 2508/128; BOA. DH.MKT.2090/117; BOA. HR.TO115/139; BOA. Y. PRK. KOM. 8/68; BOA. Y.PRK.EŞA.19/106

¹⁰BOA.Y.PRK.BŞK.13/20;BOA. Y.A.HUS.171/78; BOA. Y.PRK.HR.31/6

¹¹Bu konuda örnekler için bkz: BOA. Y.PRK. BŞK.11/48; BOA. Y.PRK.HR.5/78; BOA.Y.PRK.HR.5/75; BOA.HR.TO.95/1;BOA.HR.TO.555/55;BOA.İ.HR.276/16816; BOA.İ.HR.276/16848; BOA.Y.PRK.HR.2/87; BOA.İ.MTZ (05). 231/1127; BOA.Y.EE.125/13; BOA.Y.PRK. BŞK.9/11; BOA.İ.MTZ (05).25/1192; BOA.Y.A.HUS.180/103; BOA.Y.PRK.ASK.109/65.

görürler. Bu günlerde aleyhimizde bulunan Rusları lehimize çevirebilmek için, Münir Paşa gibi Avrupa'da tanınmış bir diplomatı göndermeğe ihtiyaç vardı. Çok isabet oldu. (Şakir, 2018, ss.401-402)

Öte yandan padişahın sefir-i fevkaladeler üzerinden diplomatik misyona özel bir anlam yükleyerek daha itibarlı bir hale getirmeye çalıştığı da değerlendirilebilir. Söz konusu hususlara ilaveten bu durum aynı zamanda sefirlerin belirlenmesi ve tayin edilmesinde padişahın kişisel kararlarının etkili olduğunu, Bab-ı Âlî ile Hariciye Nezareti'nin Tanzimat devrinde kazandıkları nüfuz ve ağırlığı yeniden Yıldız Sarayı'na bıraktıklarını göstermektedir.

II. Abdülhamid, insanların paraya ve kıymetli hediyelere düşkün olduğunun farkındaydı. Bu itibarla iktidarını koruma altına almak, çevresindeki devlet adamlarını kendisine yakın tutmak ve istihbarî nitelikte bilgi elde etmek amacıyla mütemadiyen hediye ve ihsanlar dağıtmaktaydı (Erkan, 2011, s. 82; Tahsin Paşa, 2018, ss. 16-17). Hediye ve ihsanlar vasıtasıyla iç politikada başarı elde eden padişah aynı yöntemi dış politikada da uygulayarak yabancı devlet yöneticileri ve görevlileri ile kişisel olarak yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Padişah, muhtemelen İstanbul'daki yabancı sefirler veya yurt dışındaki Osmanlı sefirleri vasıtasıyla, yabancı devlet liderlerinin veya yöneticilerinin ilgi alanlarını, hoşlandıkları ürün veya eserleri öğrenmekte, bu kapsamda özel hediyeler hazırlatıp genellikle sefir-i fevkalade aracılığıyla ve özel bir törenle ilgili kişiye tevdi ettirmektedir. Padişahın gönderdiği hediyeler kıymetli taşlarla bezenmiş nişan ve madalyaların yanı sıra nadide bir at, endemik bir kuş türü, eşine az rastlanır bir tütün veya puro vb. hediyein tevdi edileceği kişinin özel ilgi alanına göre değişen birbirinden farklı kıymetli ürün ve eserlerdi. Sultan, söz konusu hediyeler ile yabancı devlet liderleri ve yöneticileriyle yakın ilişkiler kurmaya ve saygılarını kazanmaya, böylece liderler arası müspet ilişkilerden diplomasi alanında faydalanmaya çalışmaktadı (Tahsin Paşa, 2018, s.23).¹²

II. Abdülhamid:

Başka devletlerin, ancak ordularla halledebileceği birçok meseleleri, bazen bir sefirin karısına bir pırlanta gerdanlık, bazen de Avrupa ricali siyasisesine nişanlar vermekle hallettim...Bir gün bir meseleden dolayı sefiri taltif etmek icap etti. Tesadüf o günlerde de sefir kızlarını alarak bana geldi. Evvelâ, akşam yemeğine ve sonra da tiyatromuzda o gece verilecek oyuna alıkoydum. Tiyatroda iken usulcacık iki tane şefkat nişanı getirttim ve kızların boyunlarına takılmasını emrettim... (Şakir, 2018, ss.165, 673)

sözleriyle hediye diplomasi alanında nasıl kullandığını açıkça belirtmektedir.

II. Abdülhamid'in ifadelerinin yanı sıra bu konuda farklı zamanlarda çok çeşitli örnekler de bulunabilir. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında ilişkilerin hayli gergin olduğu bir dönemde İstanbul'daki İngiltere Sefiri mühim bir mesele hakkında görüşmek üzere Mabeyn'e gelmiştir. Padişah, İngiltere'nin sefir vasıtasıyla kendisine baskı yapacağını değerlendirmiş olmalıdır ki, sefirin konuya girmesine fırsat vermeden;

Birbirimizi uzun zamandır tanımış iki dostuz, geçenlerde tesadüfen babamın bana çocukluğumda hediye ettiği şu iğne elime geçti. Bence tarihî değeri gerçek değerinden daha yüksektir, kabul ederseniz pek müteşekkireceğim. Bir gün beni tahattura vesile olur" diyerek incili bir iğneyi sefire vermiştir. Sefir ise büyük bir şükran duygusu izhar ederek ve padişahın ellerini öperek "Bu, bilhassa benden sonraki çocukların için kıymetli bir servet olacaktır."

demiş ve sefir siyasî meselelere girmeden padişahın yanından ayrılmıştır (Osmanoğlu, 2022, ss. 40-41).

¹²BOA.Y.PRK.EŞA.21/23; BOA. Y. A. HUS. 175/22; BOA. Y.PRK.DFE.1/26; BOA. A.}DVN.NMH.35/9; BOA. Y.EE.46/125.

Padişahın diplomaside hediye nasıl araçsallaştırdığının bir diğer örneği ise Romanya Başbakanı Dimitrie Sturdza'ya gönderilen Murassa Osmanlı Nişanı'dır. Bükreş Sefarethanesi'ne gönderilen Murassa Nişan, Başbakan D.Sturdza'yı heyecanlandırmış ve nişanın kendisine getirilmesini beklemeden bizzat sefarethaneye gelmiştir. O sırada Bükreş Sefareti'nde görev yapan Galip Kemali Söylemezoğlu nişan merasimini şöyle tasvir etmektedir; “Kutu açılıp Başbakan'a sunulduğunda, koca devlet adamının gözlerinde parlayan şükran kıvılcımları ve heyecandan titreyen elleri hâlâ gözümün önündedir” (Söylemezoğlu, 1949, ss. 154-161). Romanya Başbakanı'na ilaveten Romanya Kraliçesi'ni de düşünen Padişah, oldukça büyük, üzerine pırlantalar nakşedilmiş altından bir madalya hazırlatmış ve üzerine Kraliçe'nin ismini nakşettirerek söz konusu hediye tevdi etmesi için sefir-i fevkalade olarak Paris Sefiri Münir Paşa'yı vazifelendirmiştir (Söylemezoğlu, 1949, s. 124).

II. Abdülhamid, yabancı devlet liderleriyle ilişkilerinde hediyein yanı sıra bazı jestler yaparak da saygı ve itibar kazanmaya çalışmıştır. Padişah'ın; Karadağ Prensi I. Nikola'ya göndermiş olduğu özel hediyelerin yanı sıra Prens I. Nikola hastalandığında İstanbul'dan özel olarak bir hekim göndermesi, ayrıca padişah ile görüşmek istediğini belirten Prens Nikola'yı İstanbul'a getirmesi için özel olarak bir vapur tahsis ettirmesi ve İstanbul/Boğaziçi'ndeki bir yalının mezkûr Prens'e hediye edilmesi bu jestler arasında sayılabilir.¹³ Nitekim bu hediye ve jestlerden oldukça memnun olan I. Nikola, Viyana Sefiri Mahmut Nedim Paşa ile gerçekleştirdiği bir görüşmede; “Padişahın teveccühâtına nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum, onun meftunuyum, minnettarım ve ona sadığım” demiştir.¹⁴

Diğer taraftan Sultan'ın “hediye diplomasisi” adını verebileceğimiz bu girişimi nişan veya madalyalardan ibaret olmayıp zaman zaman nadide bir at veya kuş gibi bazı hayvanları da içermekteydi. Bu itibarla padişah gerek hediye diplomasisi gerekse şahsi merakı dolayısıyla çeşitli nadir hayvanların bulunup gönderilmesi yönünde sefaretlere sık sık talimatlar göndermekteydi. Dolayısıyla söz konusu hayvanların bulunup gerekli yerlere nakledilmesi Osmanlı sefirlerinin mutat görevleri arasına girmişti. (Söylemezoğlu, 1949, ss. 59-60.) Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında ilişkilerin hayli gergin olduğu bir dönemde Londra Sefareti'ne gönderilen bir şifre telgrafta şu emir yer almaktadır; “Başı ve bütün tüyleri beyaz, konuşmaya istidatlı bir papağan satın alınarak derhal gönderilmesi, bu iradei seniyeyle tebliğ olunur; Başkâtip Tahsin.” O gün Padişah'ın şifreli emrini alan sefir; telaşa kapılmış ve sefaretin kurumsal işlerini bir kenara bırakarak hayvanat bahçelerinde papağan aramaya başlamış, bir taraftan da bu taleplere öfkelenmiştir (Paker, 2001, s. 31).

Sultan II. Abdülhamid'in lider diplomasisinin bir diğer örneği ise Yıldız Sarayı'nda devlet liderleri ile uluslararası arenada etki sahibi devlet dışı aktörleri ağırlamasıdır. Padişahın Yıldız Sarayı'nda ağırladığı bu konuklar arasında; Alman İmparatoru Kaiser II. Wilhelm, İran Şahı Muzaffereddin, Karadağ Prensi I. Nikola, Sırbistan Kralı Aleksandr Obrenoviç ile Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün yanı sıra İslam Birliği düşüncesini savunan Cemaleddin Afgani, Siyonizm'in fikir babası olarak kabul edilen Theodor Herzl ve Macar asıllı Şarkiyatçı Arminius Vambéry sayılabilir (Karacagil, 2014, ss. 75-93; Karadeniz, 2017, ss. 164-178; Olgun, 2020, ss. 457-483; Osmanoglu, 1986, ss. 54-58).¹⁵ Bu ziyaretlerin her birini ayrı ayrı incelemek bu makalenin konusunu ve kapsamını aşacaktır. Ancak padişahın Yıldız Sarayı'nda ağırladığı bu aktörlere yönelik yaklaşımını ve diplomasi alanındaki maharetini göstermek açısından Arminius Vambéry ile yürüttüğü müzakerelerden bir tanesini kısaca izah etmek yeterli olacaktır.

İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin (1882) yanı sıra Ermeni ve Bulgar isyancılara yönelik desteği ile İngiltere Başbakanı William Ewart Gladstone'un Türk düşmanlığını siyasi bir araç haline getirmesi akabinde Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ilişkiler hayli gerginleşmiştir. Bu atmosfer içerisinde Padişah, 1889 yılı temmuz ayında, İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile irtibatlı olduğunu bildiği Macar asıllı Şarkiyatçı A. Vambéry aracılığıyla İngiltere'ye bir mesaj iletmek istemiş ve Yıldız Sarayı'nda A.Vambéry'nin davetli olduğu bir resepsiyon düzenlenmiştir. A.Vambéry, padişahla görüşmek üzere sarayda beklerken kendisine ikram edilen çilek tabağının üzerinde “Sultan Abdülhamid tarafından bizzat

¹³ BOA.Y.EE.46 / 126; BOA. Y.PRK.EŞA. 24 / 80; BOA. Y.EE. 46/125; BOA. Y.EE.46/124

¹⁴ BOA.Y.PRK.EŞA.24/80

¹⁵BOA.Y.PRK.TŞF.1/82; BOA.Y.PRK.KOM.15/4; BOA.Y.PRK. HR.13/52; BOA.Y.PRK.TKM.16/20; BOA. Y.PRK.TŞF.6/50; BOA. HR.SYS. 28/32; BOA.Y.PRK.AZJ.31/95.

toplanan çilekler” ifadesinin yer aldığı bir kart bulunması ve Vambery ilk çileğin tadına baktığı anda odada bulunan müzisyenler tarafından Macar ulusal ezgilerinden bir rapsodi çalınmaya başlaması (Öke, 2020, ss. 57-58) padişahın resepsiyon ve müzakere alanındaki maharetini göstermektedir. Padişah; planlı ve maksatlı olarak hazırladığı bu dekorda muhatabını mülakat öncesinde etkilemeye çalışmaktadır. Zira hemen herkesin hoşuna gidebilecek yiyecekler ve kişinin hoşlandığı bir müzik mantıktan ziyade duyguların baskın gelmesine, dolayısıyla bu dekoru hazırlayan kişinin daha rahat bir mülakat gerçekleştirmesine ve bilgi edinmesine giden yolu açacaktır. Günümüzde resepsiyon alanında uzmanlaşmış diplomatlarca başvuru bu yöntemin II. Abdülhamid tarafından kullanılması dikkate değerdir.¹⁶

Öte yandan Padişahın Vambery ile mülakatında kullandığı ifadeler ve vurguladığı kavramlar da dikkat çekicidir;

İngilizlerle yeniden anlayış ve dostluk ilişkileri kurulmasına kesinlikle taraftarım. Yalnız, lütfen bana söyleyiniz, bunu aramızda üzücü Mısır hadisesi dururken ve bu iyi ilişkilere girmek istediğim hükümet bu davranışı ile beni tüm Müslüman dünyasında ve halkımın önünde gururumu kırmışken nasıl yaparım? Ben bu şekilde aşağılanmayı kabul edemem, etmeyeceğim de! Bildiğiniz gibi bir anlaşmaya varabilmek için çalıştık, fakat İngilizlerin şartları öylesine ülkemin geleceği için tehlikeli ve benim İslâm’ın halifesi ve Osmanlıların İmparatoru olarak prestijimi o derece zedeleyiciydi ki, bu şartları hiçbir şekilde onaylayamazdım...Hele Ermeni sorununda İngilizlerin gözleri hiçbir şeyi görmez olmuştur; emelleri ‘Bulgar mezalimi’ yaygaralarını bir kez de burada tekrarlayarak, tıpkı Bulgaristan’ın imparatorluktan ayrılışında olduğu gibi, Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Benden de sadece üçte biri Hristiyan ve gerisi Müslüman olan bir bölgeyi elden çıkartmamı bekliyorlar! Söleyiniz bana lütfen, onlar yaklaşmakta olan tehlikeyi fark edebiliyorlar mı, yoksa ortak düşmanımızın amaçlarına hizmet ettiklerini göremeyecek kadar kısa görüşlü müdürler? (Öke, 2020, ss. 244-247)

Padişahın bir taraftan İngiltere’ye dostluk elini uzatırken diğer taraftan, hilafet ve İslam dünyasına vurgu yapması, ayrıca İngiltere’nin düşmanca faaliyetlerine devam etmesi halinde boyun eğmeyeceğini dile getirmesi dikkate alındığında bu mülakatın spontane gelişmediği bilakis planlandığı ve net bir mesaj taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim A.Vambery’nin mülakat akabinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na göndermiş olduğu mektupta; “İngiltere’nin Ermeni tezlerini desteklemesi halinde padişahın panislamizm silahına sarılacağını ve Hindistan’da bir isyan çıkartabileceğini...”¹⁷ belirtmesi padişahın mesajının anlaşıldığını göstermektedir.

Lider Diplomasisinin Sonuçları

Sultan II. Abdülhamid’in Yıldız Sarayı merkezli diplomasi faaliyetleri zincirleme bir reaksiyon şeklinde etkiler meydana getirmiştir. Bu etkilerin ilki padişahın ruhsal ve zihinsel sağlığında kendisini göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nu tek başına yönetmek şöyle dursun sadece dış politikada diğer devletlerle ilişkilerin tüm boyutlarına vâkıf olmak ve tüm karar süreçlerini tek başına yönetmek dahi bir insanın kudret ve kabiliyetinin ötesindedir. Ancak II. Abdülhamid; zekâsı, merakı, dikkati, çalışma azmi ve güçlü hafızası ile bu zorlu yükü omuzlamak istemiştir. Bunu II. Abdülhamid’in günlük rutininden izlemek mümkündür.

Padişah, güne başlar başlamaz yerel ve yabancı gazeteleri tek tek ve merakla incelemekte, dünya siyasetine dair haber ve yorumları kıyaslayarak kendi analizlerini yapmakta, Yıldız Sarayı’ndaki

¹⁶Resepsiyonların diplomasi alanındaki etkisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Gökmen, Diplomasi, Yamaç Basımevi, İstanbul 2006, ss. 245-274; Neslihan Kul, Mutfak Kimlik Diplomasi Türkiye’de Gastro Diplomasi, Tün Kitap, Ankara 2019.

¹⁷Sultan II. Abdülhamid ile müteaddit kez görüşen Vambery’nin İngiltere’ye göndermiş olduğu müteaddit mektuplara ilişkin bkz. Öke (2020, s. 121).

telgrafhaneden Osmanlı sefirlerine çeşitli talimatlar göndermekte, gece yarısına kadar kendisine takdim edilen önemli/önemsiz tüm evrakı dikkatle tetkik edip mütemadiyen karar vermek zorunda kalmakta olup bazı günlerde yaklaşık 1200 adet evrak okuduğu belirtilmektedir (Çorlu, 2015, s. 404; Osmanoğlu, 1986, s. 23; Osmanoğlu, 2022, ss. 31-32; Sırrı, 2007, s. 164; Yasamee, 2020, ss. 51-62). Padişahın resmî maruzatların yanı sıra teferruatla da iştigal etmesi, nazırlıkların yanı sıra vilayetler, sefaretler ve konsolosluklarla da doğrudan irtibatlı olması, ayrıca mütemadiyen arz edilen jurnallerin de eklenmesiyle muazzam bir iş yükü meydana gelmiştir. Nitekim Yıldız Sarayı'nda görevli kâtiplerin sadece bir yıl içerisinde sefaretler ve vilayetlerle gerçekleştirilenler hariç olmak üzere yaklaşık altmış beş bin kâğıt yazmış oldukları istatistiksel olarak ortaya konulmuştur (Reşit, 2007, s. 50; Sırrı, 2007, ss. 144-145; Tahsin Paşa, 2018, ss. 27-28).

Yıldız Sarayı Kitabet Dairesi'nde çalışan katipler padişahın tüm bu iş yükünün altından kalkabilmesini güçlü hafızasına ve zekasına yormuşlardır. Nitekim mezkûr kâtiplere göre padişah, 10 yıl önce düzenlenen bir evrakın tarihini dahi yaklaşık olarak hatırlayabilmektedir. Ancak her ne kadar zeki olsa da bu iş yükü tahammül edilebilir bir seviyenin ötesindedir. Padişah, bu zorluğun üstesinden gelmek amacıyla "Mabeyn Kâtibi" olarak adlandırılan yardımcılar istihdam etmişse de bu görevlilerin; müzakerelerin yürütülmesi, Osmanlı sefirlerinin talimatlandırılması, yabancı devletlere yapılacak teklifler ile talep edilecek hususların belirlenmesi vb. karar süreçlerinde padişaha herhangi yardımda bulunmaları beklenemezdi. Zira padişahın tüm devlet işleyişini kontrol etme ve yönlendirme çabası; karar alıcı makamlara getirilmiş üst düzey diplomatların ve bürokratların artık karar alamaz hale gelmesine, her ayrıntıyı padişaha danışmalarına, diğer bir ifadeyle hiç kimsenin sorumluluk almamasına yol açmıştır (Öke, 2020, ss. 76-78, 107-110; Reşit, 2007, ss. 33-35; Sırrı, 2007, ss. 48-60; Tahsin Paşa, 2018, ss. 11-13, 25-26).

Bu durum halihazırda ruh sağlığı iyi olmayan padişahın zihinsel olarak da yorulmasına yol açmış, bilhassa Yıldız Sarayı'na gönderilen jurnaller padişahın sağlıklı düşünmesini ve karar almasını zorlaştırmıştır. II. Abdülhamit'in Başmabeyncisi Nuri Paşa, padişah ile dünya siyasetine dair gerçekleştirdiği bir görüşmede padişahın ruh halini şu şekilde özetlemektedir;

Bir saat kadar süren o sözler karşısında kendimi mükemmel bir siyasi konferans dinliyorum zannettim. Kendisini memnun bir halde dinlerken destur isteyerek içeri giren haremağası bir zarf takdim etti ve gitti. Padişah zarfı açtı, içindeki kâğıdı okudu, cebine koydu. Biraz düşündü, sonra cebinden çıkararak yine okudu. Birdenbire o jurnalın konusundan söz etmeye başladı ve o kadar boş, o kadar mantıksız sözler söyledi ki ne düşüneceğimi ne diyeceğimi şaşırdım. (Reşit, 2007, ss. 3, 9-10)

Padişah, zihinsel açıdan yorulduğunu ve doğru karar vermekte zorlandığını kendisini de kabul etmekte, bu uğurda kendisini zaman zaman devlet işlerinden uzaklaştıracak hobiler edinerek zihnini boşaltmaya çalıştığını belirtmektedir (Çorlu, 2015, s. 404; Enginün, 1994, s. 9; Nuri, 2017, ss. 15-18, 377; Osmanoğlu, 1986, ss. 36-37; Osmanoğlu, 2022, ss. 31-32; Öke, 2020, ss. 51-78, 185-186, 222-223; Şakir, 2018, ss. 138, 236, 277, 336-361; Tahsin Paşa, 2018, ss. 8-10, 21-22; Yasamee, 2020, ss. 39-41). Padişah, devlet işlerinden bunaldığı ve yorulduğu bir gün Salih Münir Paşa'dan kendisini eğlendirecek/meşgul edecek bir şeyler satın alıp getirmesini istemiştir. Salih Münir Paşa'nın "Efendim, tekmi dükkânları aradık; Efendimize layık ve hoşunuza gidecek bir şey bulamadık..." cevabı üzerine Padişah;

Senin hâlimden, tavrından, bakışından hissettiğime göre içinden diyorsun ki çirkin bir vaziyette dağdağalı ve şerefimize dokunan bir iş ile meşgul olduğumuz sırada bu adam çalgı ile muzika ile uğraşmaktan geri durmuyor. Evet! bu fikrin yüzeysel olarak doğru olabilir. Fakat vükelaımız hiçbir işin gerek teferruatına ve gerek esasına ait kararları kendiliklerinden vermeyip benden sormağı âdet edinmişlerdir. Bu hâle göre muğlak ve pürüzlü devlet işleri hakkında doğru rey ve karar vermekliğim için ara sıra zihnimi devlet işleriyle münasebeti olmayan şeylerle meşgul ederek kafamı boşaltmalıyım, dinlendirmeliyim. Bu usule riayet etmemiş olsam demincek

vükela tarafından bana arz ettiğin kararın pürüzlü ve siyasetimize mugayir olan noktalarını görüp size ihtar edip tashih ettiremezdim.

ifadelerini kullanmıştır (Çorlu, 2015, ss. 390-404).

Osmanlı İmparatorluğu'nun en yetkili karar mercii olan padişahın yukarıda izah edilen halet-i ruhiyesi ve içinde bulunduğu şartlar doğal olarak devletin dış politikasını da etkilemiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in dış politikası seleflerine nazaran farklılık arz etmekte olup onun döneminde devletin başlıca tehdit algısı Rusya değil İngiltere'dir. Zira padişah, Sultan Abdülaziz'e yönelik gerçekleştirilen darbe ile kendisine yönelik Çırağan Vakası adlı darbe girişimi vb. bir çok hadisenin arka planında İngiltere'nin rol oynadığını, rejim muhalifi Mithat Paşa ile Ali Suavi adlı kişilerin İngiltere tarafından yönlendirildiğini düşünmekte ve İngiltere'yi başlıca düşman olarak görmektedir (Şakir, 2018, ss. 529-532; Yasamee, 2020, ss. 134-147). II. Abdülhamid'in İngiltere'ye yönelik kuşkuvarlığı öyle bir boyuta ulaşmıştır ki 1880 yılında İngiltere'nin İstanbul Sefiri tayin edilen George Joachim Goachen adlı kişinin daha evvel Mısır'da Süveyş Kanalı hisse senetlerine ilişkin mali işlerden sorumlu olarak görev yapmasından yola çıkarak "İngiltere'nin mezkûr sefir marifetiyle Osmanlı ekonomisine müdahalede bulunacağını" değerlendirmiş ve anılanın sefirliğine uzun süre karşı çıkmıştır. Bu durum karşısında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville Leveson, Londra'daki Osmanlı Sefiri Kostaki Mozurus Paşa'ya hitaben; "İngiltere'nin George Joachim Goachen üzerinden Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine müdahalede bulunmak gibi bir fikrin hayal dahi edilemeyeceğini, böyle bir şeyin akıl ve hayale sığmadığını" söylemiştir.¹⁸ Padişahın İngiltere'ye yönelik kuşkuvarlığı kısa sürede İngiliz devlet adamları tarafından fark edilmiş olup Londra'daki Osmanlı sefirleri ile yürüttükleri müzakerelerde "padişahın ve saltanat-ı seniyyenin mukaddes hukukuna asla zarar vermek istemediklerini" mütemadiyen vurgulamışlardır.¹⁹

Padişahın Hariciye Nezareti'ni geri plana atarak yabancı sefirlerle gayr-i resmî müzakereler yürütmesi ise gerek İstanbul'daki kordiplomatik²⁰ gerekse yurt dışındaki Osmanlı sefirleri açısından bir kargaşaya yol açmıştır. Zira herhangi bir kayıt tutulmayan ve ilgili kurum ve çalışanlarına gerekli bilgilendirme yapılmayan bu gibi müzakerelerin yanlış anlaşılmasına yol açması oldukça muhtemeldir (Tuncer, 1995, ss. 27, 87-92; İskit, 2018, ss. 41-42). Bu bağlamda 1888 yılı Ekim ayında İstanbul'daki kordiplomatik arasında "Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya, İtalya ve Avusturya Macaristan arasında kurulacak bir ittifaka davet edildiği ancak padişahın bu teklifi reddettiği" yönünde bir şayia ortaya çıkmış, bilhassa Almanya ve Rusya sefirleri "bu sözü padişahın ıstıttıklarını" beyan etmişlerdir. Bu durum üzerine Salih Münir Paşa Almanya ve Rusya sefirleri ile görüşerek; "padişahın görüşmelerinde kendisinin tercüman olarak görev yaptığını, padişahın böyle bir ifade kullanmadığını" belirtmiş ve konuyu kapatmaya çalışmıştır. Ancak mezkûr iddianın hem Rusya hem de Almanya sefiri tarafından dile getirilmesi söz konusu ifadenin bir yanlış anlaşılma ile ibaret olmayabileceği ihtimalini de akla getirmektedir.²¹

Öte yandan Yıldız Sarayı'nın; padişahın gayr-i resmî müzakereleri ile uluslararası hadiselerle ilişkin yurt dışındaki Osmanlı sefaretleleriyle bilgi paylaşmaması Osmanlı sefirlerinin görev yaptıkları ülkelerin yöneticileri ile yabancı meslektaşları karşısında zor duruma düşmelerine yol açmıştır. Zira Osmanlı sefirleri bir konu hakkında görev yaptıkları ülkenin dışişleri bakanlığı nezdinde girişimde bulunduklarında "İstanbul'daki sefirimiz bu konuda padişah ile halihazırda bir müzakere yürütmekte" vb. cevaplarla karşılaşmışlar, yabancı meslektaşları tarafından görev sahaları dışında bir soru sorulduğunda ise cevap verememişlerdir.²²

II. Abdülhamid'in uluslararası arenada bir diplomat gibi hareket etmesi; yabancı liderler, yöneticiler ve sefirlerle bizzat görüşmesi ve müzakere yürütmesi Osmanlı sefirlerinin giderek etkisini ve yetkisini yitirmesine yol açmıştır. Nitekim II. Abdülhamid dönemi Osmanlı sefirlerinin muhataplarıyla

¹⁸ BOA. HR.TO.135/30

¹⁹ BOA. Y. PRK. EŞA. 22 / 8; BOA. Y. PRK. EŞA. 7 / 60; BOA. Y. PRK. EŞA. 22 / 7; BOA. Y. PRK. EŞA. 21 / 76.

²⁰ Başkentteki tüm yabancı diplomatları ifade etmektedir.

²¹ BOA. Y.PRK.BŞK.14/32

²² BOA. Y. A. HUS. 344/46; BOA. Y.PRK.HR.31/6; BOA. HR.SYS.1621/51; BOA. Y.A.HUS. 352/65; BOA. Y. A. HUS. 169/147; BOA.HR.SYS. 1005/62.

gerçekleştirdikleri müzakereler ile merkeze gönderdikleri telgrafların hemen hemen tamamı bir talimat kapsamında veya talimata cevaben vuku bulmuştur. Bu bağlamda sefirlerin İstanbul'a gönderdikleri telgraflarda yer alan "talimat kapsamında Hariciye Nezareti'ne gittim, talimata tevfikân mülakat gerçekleştirdim, talimatı ilettim, padişahın emrine uygun olarak" vb. ifadeler de çok sık rastlanmaktadır.²³ Dolayısıyla sefirler talimat olmaksızın diplomatik girişimde bulunmaktan imtina etmişlerdir.

Osmanlı sefirlerinin muhatapları ile gerçekleştirdikleri müzakereler sırasında merkezden gönderilen talimatları harfî harfine okumaları, talimatı içeren telgrafi doğrudan muhataplarına teslim etmeleri ve muhataplarının verdiği cevabı ise herhangi bir yorum/mütalaa katmaksızın İstanbul'a göndermeleri herhangi bir risk almak istemediklerini ve talimat dışında herhangi bir diplomatik girişimde bulunmaktan çekindiklerini göstermektedir.²⁴ Nitekim sefirlerin "müzakereler sırasında haddini aştığı, söylememesi gereken hususları dile getirdiği veya talimatlara rağmen görevini icra etmediği" yönünde Yıldız Sarayı'na çeşitli jurnaller de gönderilmektedir.²⁵

Bu kapsamda sefirler, merkeze gönderdikleri telgraflarda genel itibarıyla yorum ve mütalaadan kaçınmışlar siyasi meselelere ilişkin "en doğrusunu padişah bilir, yorum yapmak kulluğa aykırıdır, noksan görüşlerimizle değerlendirmede bulunmamız uygun değildir" mealinde ifadeler kullanmışlardır.²⁶ Ancak bu ifadelerin kadim Osmanlı yazışma geleneğindeki kulluk ifadelerinin²⁷ ötesine geçtiğini belirtmek gerekmektedir. Zira vurguladığımız ifadeler sefirlerin raporlarında sık sık karşılaşılan padişaha yaranma gayretlerinden²⁸ farklılık arz etmekte olup sefirlerin kendilerini koruma çabasının bir göstergesidir. Osmanlı Hariciye Nazırı'nın evi ile işyeri arasında gidip gelirken mutat düzeninde bir değişiklik olduğunda saraya çağırılarak ifadesinin alındığı, Hariciye Nezareti'nde görevli kâtiplerin uluslararası ilişkilere dair yorum yapması halinde sürgünle karşı karşıya geldiği bir ortamda yurt dışındaki sefirlerin yorum yapmaktan kaçınması normal bir karşılanmalıdır (Paker, 2001, ss. 17-18).

Öte yandan bu durum II. Abdülhamid'e özgü değildir. Zira dünya genelinde liderlerin diplomasi alanına bizzat müdahil olmaları halinde alt düzeydeki diplomatların artık yapabileceği bir şey, söyleyebileceği bir söz olmadığı yönünde bir algı oluştuğu ve sefirlerin genellikle geri planda kaldığı bilinmektedir (İskit, 2018, ss. 41-42; Tuncer, 1995, ss. 27, 87-92). Ancak bu vaziyet sefirlerin kendi uzmanlık alanlarına yönelik müdahaleyi kabul ettikleri anlamına gelmemektedir. Zira sefirler diplomasi dışı aktörlerin dış politikaya yönelik müdahalesinden her zaman rahatsızlık duymuştur (Gökmen, 1999, ss. 386-388; Karaosmanoğlu, 1984, ss. 57-58; Morgenthau, 2017, s. 47; Ortaylı, 1981, s. 63; Öke, 2020, ss. 82-83, 100-126, 174-177; Setton, 2022, s. 279-281; Söylemezoğlu, 1957, ss. 3-13). Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde de padişahın diplomasi alanındaki öncü rolünden rahatsız olup dolaylı olarak eleştirilerde bulunan sefirler bulunmakla birlikte sayıları oldukça azdır.²⁹

Osmanlı sefirlerinin geri plana çekilerek kendilerini güvence altına almaya yönelik korumacı bir davranış biçimini benimsemesinde Yıldız Sarayı'ndan gönderilen talimatların büyük bir etkisi bulunmaktadır. Zira bu talimatlar Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenadaki vaziyetini göz ardı eden, sahadaki gerçeklerden uzak ve yerine getirilmesi mümkün olmayan emirlerden ibarettir. Bu talimatlara ilişkin bazı örnekleri alıntılarla meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır; "İngiltere'de

²³BOA.Y.A.HUS.371/63;BOA.Y.A.HUS.335/57;BOA.Y.A.HUS.335/92;BOA.Y.PRK.EŞA41/33;BOA.Y.PRK.EŞA.23/49;BOA.Y.PRK.EŞA.22/7;BOA.Y.PRK.EŞA.4/88;BOA.HR.TO.121/130;BOA.Y.PRK.EŞA.11/104;Y.PRK.EŞA.1/56;BOA.A.)MKT.MHM.748/16;BOA.Y.PRK.TKM.10/54;BOA.HR.TO.122/49.

²⁴BOA.A.)MKT.MHM.748/16;BOA.Y.PRK.TKM.10/54;BOA.HR.TO.122/49;BOA.HR.TO.121/130;BOA.Y.PRK.EŞA.1/56;BOA.Y.PRK.EŞA.11/104.

²⁵BOA.Y.PRK.AZJ.25/98;BOA.Y.EE.43/24;Y.PRK.EŞA.44/60

²⁶BOA.Y.PRK.EŞA.7/60;BOA.Y.PRK.EŞA.4/110;BOA.Y.EE.84/136;BOA.Y.PRK.EŞA.23/49.

²⁷Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî yazışmalarında kullanılan kalıplaşmış kulluk ifadelerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Findley, 2011, ss.64-68.)

²⁸BOA.HR.TO.121/53;BOA.Y.PRK.EŞA.4/14;BOA.Y.A.HUS.184/140;BOA.Y.PRK.EŞA.19/11;BOA.Y.PRK.EŞA.8/73.

²⁹BOA.HR.SYS.2947/31;BOA.Y.PRK.EŞA.6/48;BOA.HR.TO.68/21;BOA.Y.PRK.EŞA.3/69;BOA.Y.PRK.EŞA.18/9;BOA.Y.PRK.BŞK.14/32;BOA.Y.PRK.EŞA.1/32;BOA.Y.PRK.EŞA.4/67;BOA.HR.SYS.405/8;BOA.Y.PRK.EŞA.15/79;BOA.Y.PRK.EŞA.4/67;BOA.Y.PRK.EŞA.8/73.

yeni teşkil edilen hükûmetin Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde bir siyaset takip edip etmeyeceğinin kesin şekilde bildirilmesi”³⁰, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki siyasetini değiştirmesi yönünde baskı kurulması”³¹, “Sir Hanry Elliot’un imzasıyla yayımlanan bir eserde Sultan Abdülaziz’e yönelik darbe ve katl meselesinin açığa çıktığı, bu itibarla Lord Salisbury ile görüşülerek padişah nazarında doğru bir kanaat uyandıracak surette bilgi alınması”³², “Mısır’ın İngiliz işgalinden arındırılması kapsamında müzakerelerde bulunulması”³³, “İtalya basınının Avrupa’da Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde yayımlanan başka gazetelerden alıntı yapmaması yönünde İtalya’da bir kanun çıkartılmasına yönelik Hariciye Nazırı’na baskı yapılması”³⁴, “Padişah veya devlet aleyhinde yayın yapan gazetelerin kime ait olduğu ve kim tarafından finanse edildiğinin öğrenilmesi, Hariciye Nazırı ile görüşülerek gazete yöneticileri üzerinden baskı kurulması, bu vesileyle yayımlanan haberlerin tektzip ettirilmesi ve gazetenin bir daha bu gibi haberler yayımlamasının önüne geçilmesi, posta nezareti üzerinden girişimde bulunularak söz konusu gazetenin Osmanlı İmparatorluğu’na gönderilmesine engel olunması.”³⁵

Sefirlerin bu talimatları yerine getirmesi mümkün değildir zira İstanbul’dan verilen emirler ile sahadaki gerçekler tam anlamıyla tezdır. Bu çelişkiyi ve kurumsal yapıyı dışlayan bir diplomatik faaliyet yürütüldüğünü sefirlerin merkeze gönderdikleri maddi sıkıntılara ilişkin raporlar en açık şekilde örneklemektedir.³⁶ Mesela, Washington Sefiri Ali Ferruh Bey, 20 Kasım 1900 tarihli telgrafında; “Telgraf ücretlerini dahi kendi cebimden tesviye etmek zorunda kalıyorum, diğer sefirlere ödeme yapılırken ben maaştan dahi mahrum kalmaktayım. Hilafet ve halifeye olan sadakatimin mükafatı bu mu? Bana bir mektep müdürlüğü veya vilayet mektupçuluğu vazifesi verilmesini talep ediyorum.”³⁷ Berlin Sefiri Ali Galip Bey’in 30 Ekim 1897 tarihli telgrafi bu konuda bir başka örnek olarak karşımıza çıkar;

Hiç olmazsa sefaretin vadesi sona eren iki aylık kirası ile telgraf ücretlerini gönderin, kira ve telgraf ücretleri ile maaşlara ilişkin göndermiş olduğum telgraflara cevap verilmemesi artık kullarını çaresiz ve Berlin’den ayrılmaya mecbur bırakmıştır. Ancak şu kadarını söyleyeyim ki; süfera tahsisatını ödeyememek gibi bir durum kabul edilebilecek bir şey değil, zira sefaretlerimizin bu halinden dolayı itibarımız yerle bir olmaktadır. Sefaretimiz hiç bir zaman hatta 93 harbinde bile böyle bir müzayakaya düşmedi, 93 harbi sırasında bile en fazla üç maaş geciktğini hatırlıyorum, sefaret kâtiplerine altı aydır maaş veremiyorum, bu hal ve şartlar altında Almanya’dan ayrılmaya karar verdim.³⁸

Talimatlar ile sahadaki gerçekler arasındaki ikinci çelişki ise Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’nın güçlü devletleri karşısında siyasi, ekonomik ve askeri bir ağırlığa sahip olmaması ve dikkate değer bir güç olarak algılanmamasıdır. Nitekim Londra Sefiri Rüstem Paşa’nın İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı ile müzakere talepleri zaman zaman reddedilmiş³⁹, kabul edilmesi halinde ise “...umur-ı hariciye ile iştigale

³⁰ BOA.Y. PRK.BŞK. 42/8.

³¹ BOA.Y.A.HUS.187/49;BOA. Y. PRK.EŞA 4/67

³² BOA.HR.SFR. 3. 343/26; BOA. HR.SFR.3.343/64; BOA.İ.DH.1072/ 84112

³³ BOA.Y. PRK. BŞK.18/9

³⁴ BOA.Y.A. HUS. 218 / 63.

³⁵BOA.BEO.337/25234;BOA.BEO.307/22967;BOA.DH.MKT.1384/62;BOA.HR.TO.583/14;BOA.HR.TO.497/104.

³⁶ Roma Sefiri Mustafa Reşid Bey’in 1896 yılında gönderdiği muhtelif telgraflar için bkz: BOA.Y. PRK. EŞA. 25 / 28; BOA.Y. PRK. EŞA. 28 / 23; BOA.Y. PRK. EŞA. 26 / 33; BOA. BEO. 818 / 61350; BOA. BEO. 846 / 63417; BOA.Y.PRK. EŞA. 26 / 13; BOA. İ.HUS.57 / 39; BOA. HR. TH.195 / 42; Bükreş Sefiri Hüseyin Kâzım Bey’in 18 Mayıs 1899 tarihli telgrafi için bkz: BOA.Y. PRK. EŞA. 33 / 10; Madrid Sefiri İzzet Paşa’nın 1907 yılında gönderdiği muhtelif telgraflar için bkz: BOA.Y. PRK. EŞA 51 / 39; BOA.Y. PRK. EŞA. 51 / 67; Viyana Sefiri İbrahim Ethem Paşa’nın 15 Temmuz 1879 tarihli telgrafi için bkz: BOA. HR. TO. 133 / 46; Petersburg Sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa’nın 14 Temmuz 1905 tarihli telgrafi için bkz: Köçen, 2019, s.17; Bükreş Sefiri Süleyman Sabit Bey’in maddi sıkıntıları kapsamında bkz: BOA. İ.HR.300/18982.

³⁷ BOA.Y.PRK.EŞA.36/106.

³⁸ BOA.Y.PRK.EŞA.28/27;BOA.HR.İD.390/32; BOA. Y.PRK.EŞA.27/33; BOA. Y.PRK.HR.22/9.

³⁹ BOA.Y.A.HUS. 205/4; BOA. Y.PRK. HR. 31/6; BOA. HR.TO. 58/79.

vaktim yok...”⁴⁰, “...uzun bir seyahatten geldim, yorgunum, yorum yapacak halde değilim”⁴¹, “Mısır meselesinde karar doğrudan Londra’dan veriliyor, yapabileceğim bir şey yok”⁴² şeklinde cevaplar verilmiştir. Berlin Sefiri Ali Galip Paşa’nın ise Yıldız Sarayı’nın talimatı kapsamında Almanya İmparatoru II. Wilhelm ile müzakere talepleri “İmparatorun umur-ı hariciye ile iştigal etmediği”⁴³ ve “mevcut siyasi konjonktürde yanlış anlaşılmaya yol açabileceği”⁴⁴ gerekçeleriyle reddedilmiştir. Öte yandan Fransa Hariciye Nazırı Charles Louis de Saulces de Freycinet’in, Paris Sefiri Esad Mahmud Paşa ile 1882 yılında gerçekleştirdiği bir mülakatta mealen; “Trablusgarp’tan bazı silahlı kimselerin Tunus’a giderek halkı isyana teşvik ettiklerini, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu durumun önüne geçmemesi halinde müteakip süreçte gerçekleşmesi beklenen büyük bir harp halinde Fransa ile karşı karşıya kalacağını.” ifade etmesi, askerî anlamda güçsüz bir imparatorluğun diplomasî alanında rahatlıkla tehdit edilebildiğini göstermektedir.⁴⁵ Benzer bir biçimde Londra Sefiri Rüstem Paşa’nın, Yıldız Sarayı’ndan gönderilen “İngiltere’nin Mısır’daki askerî işgalini sona erdirmesi” yönündeki talimat doğrultusunda, İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ile 23 Temmuz 1887 tarihinde gerçekleştirdiği mülakatta hiçbir netice alamaması ve son çare olarak “aramızdaki dostluğa binaen yardımcı ol” demesi Osmanlı sefirinin ne denli zor durumda kaldığını göstermektedir. Lord Salisbury’nin ise cevaben; “böyle bir meselede dostluğun ne faydası olur” sözü ise sahadaki gerçekliği yansıtmaktadır.⁴⁶

Ancak bu ve benzeri pek çok örneğe rağmen Yıldız Sarayı, sefirlere peşi sıra zorlu talimatlar göndermeye devam etmiştir. Bu durum karşısında Londra Sefiri Rüstem Paşa 10 Temmuz 1893 tarihinde Yıldız Sarayı’na gönderdiği bir telgrafta; “İngiltere’nin Ermeni meselesindeki tutumunu değiştirmesi yönünde Başbakan William Ewart Gladstone nezdinde daha evvel üç defa girişimde bulunduğunu, ancak hiçbir netice alamadığını dolayısıyla bu babda yeniden girişimde bulunmanın sonuçsuz kalacağını” yazmaktadır.⁴⁷

Yıldız Sarayı’ndan Bükreş Sefareti’ne gönderilen bir diğer yazışma benzer bir durumu gündeme taşır. Buna göre “...Binbaşı Anzavur Bey, dün Romanya vapuru ile Köstence’ye gitmiş olmakla vapurdan çıkmasına meydan verilmeyerek hemen İstanbul’a iadesi” yönünde gönderilen talimat saray ile sefirler arasındaki uçurumu ortaya koymaktadır. Bükreş Sefareti’nde görev yapan Galip Kemali Söylemezoğlu bu talimatın “hapishaneden kaçan bir mahkûmun derdest edilmesine yönelik valilere çekilen telgraflara benzemekle birlikte II. Abdülhamid gibi otoriter bir padişah tarafından gönderildiğini dolayısıyla ‘Efendimiz af buyurunuz ancak burası Konya vilayeti değildir. Müstakil bir devlet merkezidir!’ denilemeyeceğini” ifade etmektedir. (Söylemezoğlu, 1949, ss. 86-108.)

Bu örnekler bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki siyasî zayıflığına işaret ederken diğer taraftan muhatap devletlerin lider diplomasisi ile bağdaşmayan kurumsal diplomasî anlayışını yansıtmaktadır. Buna mukabil sefirler her ne kadar bu gibi talimatların gerçekleştirilemeyeceğinin farkında olsalar da Yıldız Sarayı’ndan gönderilen “görevlerini yerine getirmek hususunda rehavet ve batalet gösteren sefirlerin azledileceği, vazife-i mühimmenin icra olunamamasından teessüf olunduğu”⁴⁸ yönündeki uyarı telgrafları dolayısıyla baskı altında hissetmekteydiler.

Bu vaziyet karşısında sefirler “lastikli diplomasî” adını verdikleri bir yöntemle padişahın talimatlarından ve gazabından kurtulmanın yolunu keşfetmişlerdir. Bu yöntem talimatı alan sefirin konunun kendi görev sahası dışında bulunduğunu belirterek sorumluluktan kurtulması şeklinde işlemektedir. Örnek vermek gerekirse; Londra’da münteşir bir gazetede padişah aleyhinde bir haber yayımlanması ve Yıldız Sarayı’ndan bu gazete haberinin engellenmesi veya tezkîp ettirilmesi yönünde bir talimat gönderilmesi

⁴⁰ BOA.Y.PRK.EŞA.17/79

⁴¹ BOA.Y.A.HUS.335/57

⁴² BOA.Y.A.HUS. 205/4

⁴³ BOA. Y.PRK.EŞA.24/29

⁴⁴ BOA. HR.SYS.1741/20

⁴⁵ BOA. Y. A. HUS. 169/147

⁴⁶ BOA.Y.A.HUS.205/4; BOA. Y.PRK.EŞA.17/79; BOA. Y.PRK.HR.31/6

⁴⁷ BOA.Y.PRK.EŞA.17/79

⁴⁸ BOA. İ.HR.385/9; BOA. HR. TH.41 / 1; BOA.Y.PRK.BŞK.30/106

halinde Londra'daki Osmanlı sefiri evvela haberin alıntı olup olmadığını araştırmaktadır. Haberin başka bir ülkede münteşir bir gazeteden alıntı olması halinde sorumluluk ilgili ülkedeki Osmanlı sefirine yüklenmektedir. Söz konusu ülkedeki gazetenin de haberi başka bir ülkedeki gazeteden alıntılanmış olması halinde sorumluluk bu kez bir diğer Osmanlı sefirine aktarılmakta, böylece konu tavsatılarak süreç içerisinde sümen altı edilmeye çalışılmaktadır (Paker, 2001, s. 32).

İstanbul'daki yabancı sefirler de basında çıkan haberler dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in baskısından kurtulmak amacıyla zaman zaman mezkûr "lastikli diplomasiye" başvurmuştur. Fransa'da münteşir "Correspondance l'Est" isimli bir gazetenin Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki yayınları kapsamında Yıldız Sarayı tarafından baskı altına alınan Fransa'nın İstanbul Sefiri Kont de Montebello; "Söz konusu gazetenin geçmiş dönemde Fransa Devleti'nin çıkarlarına hizmet ettiğini, ancak bilahare müdürünün değiştiğini ve artık İtalya Devleti'ne müzahir yayınlar yaptığını, dolayısıyla mezkûr haberlerle Fransa Devleti'nin bir ilgisi olmadığını"⁴⁹ ifade ederek bu baskıdan kurtulmaya çalışmıştır.

Yukarıda ifade edilen Bükreş Sefaretine gönderilen "Binbaşı Anzavur Bey" talimatı da lastikli diplomasi yoluyla atlatılmıştır; "Anzavur adlı şahsa ilişkin yapılan araştırma neticesinde akşam sekiz treniyle Bükreş'ten Viyana'ya hareket etmiştir" (Söylemezoğlu, 1949, s. 109) şeklinde bir cevap verilerek sorumluluk Viyana Sefareti'ne yüklenmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in çeşitli vesilelerle yabancı devlet liderlerine, yöneticilerine ve görevlilerine yönelik yakınlaşma çabaları ve bu yakınlığı diplomasi alanında kullanmak istemesi ise lider diplomasisi faaliyetlerinde en önemli kısmı teşkil etmektedir. Padişahın bu alandaki girişimleri tekil örnekler üzerinden müspet şekilde yorumlanabilir. Zira Osmanlı sefirleriyle görüşen bir çok yabancı lider veya yöneticinin görüşme esnasında padişah tarafından hediye edilen nişan, madalya veya kılıçları takmış/kuşanmış halde olmaları oldukça etkileyicidir.⁵⁰ Öte yandan Osmanlı sefirleriyle görüşen yabancı lider ve yöneticilerin padişahın hediye ettiği eşyaları göstererek övünmeleri de sefirler açısından iftihar kaynağıdır.⁵¹

Yabancı devlet liderleri ve yöneticilerinin padişaha yönelik samimi ilgi ve alakası da sefirlerin telgraflarında açıkça belirtilmekte, padişaha yönelik saygı ve itibar uzun uzadıya dile getirilmektedir. Bu ilgi ve alaka hükümdarların sefirler aracılığıyla ve diplomatik bir nezaket kapsamında birbirlerinin hal ve hatırını sorması şeklinde⁵² değil çoğu zaman samimi bir yakınlık dolayısıyla vuku bulmaktadır. İtalya Kralı I. Umberto, İspanya Kralı XIII. Alfonso, Sırbistan Kralı Milan Obrenoviç, Karadağ Prensi I. Nikola ve Almanya İmparatoru II. Wilhelm başta olmak üzere bir çok yabancı liderlerin padişaha yönelik sempati ve ilgisi diplomatik nezaketin ötesinde hisler ve amaçlar taşımaktadır.⁵³

Diğer taraftan Sultan II. Abdülhamid pek çok devlet adamı ile yakın ilişkiler geliştirmiş olsa da bu ilişkilerden diplomasi alanında yeterli fayda sağlanamamıştır. Zira yukarıda alıntılanan İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin ifade ettiği gibi "devletlerarası meselelerde dostluğun bir önemi yoktur." önemli olan devletlerin çıkarlarıdır. Bu itibarla Avrupalı liderler ve yöneticiler hediye ile kandırılabilir veya dostluk ilişkileri çerçevesinde çıkarlarından vazgeçebilecek kişiler şeklinde düşünülmemelidir. Öte yandan Avrupa'daki hanedanların devlet yönetimindeki etkisi kısıtlı olup Avrupa devletlerinin işleyişi tek bir liderin tahakkümü altında değildir.

Bu hususta örnek vermek gerekirse Sultan II. Abdülhamid; yakın ilişki geliştirdiği İtalya Kralı I. Umberto'ya bir mektup göndererek "İstanbul'daki İtalya sefirinin görevine devam etmesini, başka bir sefir tayin edilmemesini" rica etmiştir. İtalya Kralı ise cevabi mektubunda "Dışişleri Bakanı'na bu hususta söz geçiremediğini, Dışişleri Bakanı'nın kendisini istifa etmekle tehdit ettiğini, çok zor durumda kaldığını,

⁴⁹ BOA.Y.A.HUS.218/59.

⁵⁰ BOA.Y.PRK.HR.2/87;BOA.HR.TO.45/99;BOA.İ.HR.266/15951;BOA.İ.HR.266/15987;BOA.Y.PRK.EŞA.21/23; BOA.Y.A.HUS. 175/113; Y.A.HUS.236/108.

⁵¹ BOA.Y.PRK.EŞA.16/51

⁵² BOA.Y.A.HUS.218/40;BOA.HR.TO.60/88;BOA.Y.PRK.EŞA.18/84;BOA.HR.TO.124/31;BOA. Y. PRK. HR. 2/14;

⁵³ BOA.HR.TO.110/90;BOA.Y.PRK.EŞA.14/112;BOA.HR.TO.9/85;BOA.Y.A.HUS.173/47;BOA.Y.A.HUS.251/43; BOA.Y.PRK.EŞA.16/60; BOA. Y.PRK.EŞA.14/112

padişahın ricasını yerine getirememekten dolayı çok üzgün olduğunu” yazmıştır.⁵⁴ Sultan II. Abdülhamid’in özel mesajını Alman İmparatoru II. Wilhelm’e iletmesi emredilen Berlin Sefiri Galip Paşa ise Yıldız Sarayı’na gönderdiği telgrafta; “Alman İmparatoru ile resmî ve gayr-i resmî tüm mülakatların, mülakat konusu dahil olmak üzere, Alman Hariciye Nezareti’ne bildirilmesi usul-i iktizadandır. Alman İmparatoru ise siyasi meseleler açıldığında ekseriyetle konuyu kapatmakta ve süferayı diğer devlet yetkililerine yönlendirmektedir.” demektedir.⁵⁵ Bu itibarla Avrupa’nın önde gelen hanedanları II. Abdülhamid’in yetkisine sahip değillerdir. Ayrıca Avrupa devletlerinin dış politikaları liderler arasındaki ilişkiler doğrultusunda değil siyasi, askerî ve ekonomik güçlerine paralel olarak çıkarları doğrultusunda belirlenmektedir. Söz konusu hususlara ilaveten II. Abdülhamid Avrupalı liderler liginde tamamen yabancı bir şahsiyettir. Zira onun dönemindeki Avrupalı hanedan üyelerinin hemen hemen tamamı birbiriyle akrabadır. Alman İmparatoru; İngiltere Kraliçesi Viktorya’nın torunu ve İngiltere Kralı Edward’ın yeğenidir. Danirmarka Kralı IX. Christian; İngiltere Kralı Edward’ın kayınpederi, Yunan Kralı I.Georg’un ise eniştesidir. Bulgaristan Prensi Ferdinand’ın babası; İngiltere Kraliçesi Viktorya’nın kuzeni, annesi ise Fransa Kralı Louis Philippe’in kızıdır. Dolayısıyla II. Abdülhamid Avrupa hanedanları karşısında Müslüman, öteki, yabancı ve yalnızdır (Turan, 2018, s. 429).

Söz konusu Balkan devletleri olduğunda ise II. Abdülhamid’in liderler üzerindeki etkisi daha fazla olup siyasi, askerî ve ekonomik açıdan zayıf olan Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Romanya gibi devletler Osmanlı İmparatorluğu’nu bölgede dikkate değer bir güç olarak görmekte, padişahın ise Balkan devletleri arasındaki ilişkilerde kilit bir role sahip olduğunu düşünmektedirler. II. Abdülhamid’in gözde sefiri Salih Münir Paşa’nın Balkan Devletleri liderleriyle yürüttüğü müzakereler kapsamında hazırladığı kapsamlı raporda bu durum açıkça görülmektedir.⁵⁶ Ayrıca Balkanlarda görev yapan Osmanlı sefirlerinin; Avrupa’daki meslektaşlarına nazaran devlet liderlerine ve yöneticilerine daha kolay ulaşabilmesi, müzakerelerde bulunabilmesi, fikirlerine/yorumlarına önem atfedilmesi göz önüne alındığında hem padişah hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlarda daha ciddi bir ağırlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Ancak bu etki, padişahın gönderdiği hediyeler veya yaptığı çeşitli jestlerden değil mevcut siyasi konjonktür, ülkelerin uluslararası alandaki siyasi konumları, ile ekonomik veya askerî ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bu itibarla Sultan II. Abdülhamid’in gerek Avrupa’da gerekse Balkanlarda liderlere yönelik diplomasi faaliyetlerinin önemli bir girişim olduğu ancak söz konusu devlet çıkarları olduğunda dikkate değer bir etki bırakmadığı söylenebilir.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid’in iktidarında güç merkezi padişahın şahsı ve onun sembolize ettiği Yıldız Sarayı’dır. Devlet yönetiminde etkili ve yetkili bir kurum olan Bab-ı Âlî, Yıldız Sarayı’nın gölgesinde kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz dönemin olağanüstü şartları önemli bir alt yapı oluşturmaktadır. Zira Osmanlı İmparatorluğu’nun bir varlık yokluk mücadelesi içerisinde bulunduğu bir dönemde tahta çıkan II. Abdülhamid, tarihî düşman Rusya karşısında Batı’nın desteğiyle değil bilakis saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya’nın saldırgan politikalarına ilaveten İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı topraklarını peyderpey işgal etmesi, Batı’nın desteğini alan Yunanistan’ın yayılmacı politikaları ve yine Batı’nın desteğine bağlı olarak gelişen Rum ve Ermeni isyanları devleti yıkılışın eşiğine getirmiştir. II. Abdülhamid’in Bab-ı Âlî’yi gölgede bırakarak Yıldız Sarayı merkezli bir idare oluşturması ve devletin tüm işleyişini kontrol altına alması işte bu olağanüstü şartlar altında meydana gelmiştir.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu ilk kez II. Abdülhamid devrinde yıkılışın eşiğine gelmemiş, beka kaygılarını ilk kez yaşamamıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid’in selefleri gibi saltanat sürmek yerine

⁵⁴ BOA. Y.PRK.EŞA.19/94

⁵⁵ BOA. Y.PRK.EŞA.24/29

⁵⁶ BOA. HR.SYS. 2947/31

⁵⁷ BOA.Y.PRK.EŞA.4/88;BOA.Y.PRK.EŞA.7/60;BOA.Y.A.HUS.184/140;BOA.Y.PRK.EŞA.19/11;BOA.Y.PRK.EŞA.7/60;BOA.Y.PRK.HR.1/42; BOA.Y.PRK.EŞA. 6/43; BOA.Y.PRK.EŞA.4/88.

hükmetmeyi tercih etmesinde ve dış politikada ön plana çıkmasında dönemin zorlu şartlarının yanı sıra padişahın kişisel bazı hususiyetleri de etkili olmuştur.

Padişahın çocukluğundan itibaren şüpheci ve kuruntulu bir ruh haline sahip olduğu bilinmekle birlikte yaşamı boyunca karşı karşıya kaldığı darbeler, suikastler ve ihanetler halet-i ruhiyesinin giderek kötüleşmesine, devlet yöneticilerine yönelik güven duygusunun giderek azalmasına yol açmıştır. II. Abdülhamid bu güvensizlik içerisinde Hariciye Nezareti'ni dolayısıyla Bab-ı Âli'yi gölgede bırakarak yurt dışındaki Osmanlı sefirlerine doğrudan talimat göndermiş, İstanbul'daki yabancı sefirlerle doğrudan müzakere yürütmüş, yabancı liderler ve devlet adamları ile çeşitli vesilelerle ilişki geliştirmeye büyük önem vermiş, Yıldız Sarayı'nda devlet yöneticileri ile uluslararası arenadaki çeşitli aktörleri ağırlamış ve müzakerelerde bulunmuştur. Bu itibarla II. Abdülhamid uluslararası arenada adeta baş müzakereci şeklinde ön plana çıkmış, dış politikanın belirlenmesi ve uygulanmasında rol oynayan kurum ve çalışanları geri plana iterek "Lider Diplomasisi" şeklinde adlandırabileceğimiz bir diplomasi faaliyeti yürütmüştür.

Padişahın devleti tek başına yönetme ve hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmama arzusu muazzam bir iş yükünün altında kalmasına, böylece zaten yorgun olan halet-i ruhiyesi ve zihin sağlığının giderek bozulmasına yol açmıştır. Bu itibarla padişah dış politikayı belirlerken soğuk kanlı bir ruh haliyle değil geçmişten beri yaşadığı olumsuz bazı hadiselerin etkisiyle meydana gelen duygu ve düşüncelerin etkisi altında hareket etmiş, yorgun bir zihinle karar almıştır.

Padişahın Osmanlı sefirlerine doğrudan talimat göndermesi ve İstanbul'daki yabancı sefirlerle gayri-resmî müzakereler yürütmesi; Hariciye Nezareti'ni etkisiz ve yetkisiz bir kurum, Osmanlı sefirlerini ise padişah ile muhatapları arasında mesaj ileten birer memura dönüştürmüştür. Zira yabancı devletler, devletin biricik karar mercii padişah ile doğrudan irtibat kurma şansını yakalamış, dolayısıyla Osmanlı sefirlerini ve Hariciye Nezareti'ni yeterince dikkate almamıştır.

Padişahın uluslararası arenada adeta baş diplomat şeklinde hareket etmesi Osmanlı sefirlerinin geri plana çekilmelerine, hatta aslî görevleri olan uluslararası hadiselerle ilişkin raporlar yazmak ve analizler yapmaktan dahi imtina etmelerine yol açmıştır. Zira sefirler; yapacakları yorum ve değerlendirmelerde zülf-ü yâre dokunacak bir söz söylemekten ve padişahın gazabına uğramaktan çekinmişlerdir.

II. Abdülhamid dönemindeki sefirler, Yıldız Sarayı'ndan mütemadiyen gönderilen ve yerine getirilmesi mümkün olmayan talimatlar ile sahadaki gerçekler arasında sıkışmıştır. Bu doğrultuda sefirler minimum risk almış, merkezden gönderilen "Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunulması" şeklinde talimatlar karşısında talimatı aynen muhataplarına iletmiş, muhataplarının verdiği cevabı ise herhangi bir yorum eklemeksizin merkeze göndermişlerdir.

II. Abdülhamid'in diplomasi alanında ön planda olması yabancı devlet liderleri, yöneticileri ve sefirleri tarafından memnuniyetle karşılanmış, padişahın pahalı hediye ve jestlerinden hemen herkes mutlu olmuştur. Tekil örnekler üzerinden yola çıkıldığında padişahın devlet liderlerini ve yöneticilerini etkilediği, lider diplomasisinin oldukça başarılı olduğu yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Ancak bu başarı örnekleri günü kurtarmaya dönük ve kısa vadeli çözümler olup resmin bütününe bakıldığında somut bir kazanım görülememektedir. Zira Avrupalı liderler ve yöneticiler hediye ile kandırılabilir veya dostluk ilişkileri çerçevesinde çıkarlarından vazgeçebilecek kişiler şeklinde düşünülmemelidir. Avrupa'nın güçlü devletleri karşısında zayıf bir konumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı hediyeler veya jestlerle diplomasi alanında kalıcı bir başarı yakalamasını beklemek rasyonel bir değerlendirme olmayacaktır. Dolayısıyla II. Abdülhamid yabancı liderler ve yöneticilere yönelik diplomasi faaliyetlerinde büyük bir servet harcamakla birlikte saygı ve teveccühten başka somut bir netice alamamıştır. II. Abdülhamid'in yabancı devlet adamlarıyla ikili ilişkiler geliştirmek, müzakereler yürütmek, resepsiyonlar düzenlemek ve insanlar üzerinde etki bırakmakta yetenekli bir lider olduğunu ifade edebiliriz. Ancak padişahın bu girişiminin uzun yıllar boyunca gerçekleştirilen ıslahatlar neticesinde belirli bir kurumsallığa ve sistematığa erişen Hariciye Nezareti ve Osmanlı sefaretlerinin işleyişine zarar verdiği, uzun vadede herhangi bir başarı sağlamadığı aşîkârdır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1994). *19.yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bostan, Z. (2019). *Modern Osmanlı hariciyesinin inşası ve II. Abdülhamid döneminde diplomasi* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): A.)MKT.MHM.748/16; A. {DVNSNMH.d.9/314; A. {DVN.NMH.35/9; BEO. 818 / 61350; BEO. 846 / 63417; BEO.307/22967; BEO.337/25234; BOA.Y.A. HUS.206/76; C.HR.38/1896; DH.MKT. 2508/128; DH.MKT.1384/62; DH.MKT.2090/117; HR. SFR. 384 / 5; HR. SYS. 1705 / 9; HR. SYS. 1844 / 42; HR. TH.195 / 42; HR. TH.41 / 1; HR. TO. 133 / 46; HR.İD.390/32; HR.SFR. 3. 343/26; HR.SFR.3.343/64; HR.SYS. 1005/62; HR.SYS. 28/32; HR.SYS. 2947/31; HR.SYS.1621/51; HR.SYS.1741/20; HR.SYS.2947/31; HR.SYS.405/8; HR.TO. 58/79; HR.TO.110/90; HR.TO.121/130; HR.TO.121/53; HR.TO.122/49; HR.TO.124/31; HR.TO.135/30; HR.TO.41/6; HR.TO.45/99; HR.TO.497/104; HR.TO.555/55; HR.TO.583/14; HR.TO.60/88; HR.TO.68/21; HR.TO.9/85; HR.TO.95/1; HR.TO115/139; İ. HR. 276 / 16810; İ.DH.1072/ 84112; İ.DH.1115/ 87202; İ.HR. 279 /17114; İ.HR.266/15951; İ.HR.266/15987; İ.HR.272/ 16387; İ.HR.276/ 16785; İ.HR.276/16816; İ.HR.276/16848; İ.HR.278/ 17052; İ.HR.278/17069; İ.HR.279/ 17163; İ.HR.300/18982; İ.HR.337/ 21827; İ.HR.385/9; İ.HUS.57 / 39; İ.MTZ (05). 231/1127; İ.MTZ (05).25/1192; MB. İ. 48 / 150; Y. A. HUS. 169/147; Y. A. HUS. 175/22; Y. A. HUS. 216 / 61; Y. A. HUS. 231 / 11; Y. A. HUS. 260 / 43; Y. A. HUS. 344/46; Y. EE. 15 / 70; Y. PRK. BŞK. 14/32; Y. PRK. BŞK. 42 / 8; Y. PRK. BŞK.18/9; Y. PRK. EŞA 4 / 67; Y. PRK. EŞA 51 / 39; Y. PRK. EŞA. 11/104; Y. PRK. EŞA. 15/79; Y. PRK. EŞA. 19/44; Y. PRK. EŞA. 21/ 76; Y. PRK. EŞA. 22 / 7; Y. PRK. EŞA. 22 / 8; Y. PRK. EŞA. 25 / 28; Y. PRK. EŞA. 26 / 33; Y. PRK. EŞA. 28 / 23; Y. PRK. EŞA. 33 / 10; Y. PRK. EŞA. 51 / 67; Y. PRK. EŞA. 7 / 60; Y. PRK. EŞA.17 / 79; Y. PRK. EŞA.18/9; Y. PRK. EŞA.4/67; Y. PRK. EŞA.8/73; Y. PRK. HR. 2/14; Y. PRK. KOM. 8/68; Y. PRK.BŞK. 42/8; Y. PRK.EŞA 4/67; Y.A. HUS. 218 / 63; Y.A.HUS. 169/147; Y.A.HUS. 175/113; Y.A.HUS. 205/4; Y.A.HUS. 352/65; Y.A.HUS.169/147; Y.A.HUS.171/78; Y.A.HUS.173/47; Y.A.HUS.180/103; Y.A.HUS.184/140; Y.A.HUS.187/49; Y.A.HUS.205/4; Y.A.HUS.218/40; Y.A.HUS.218/59; Y.A.HUS.228/56; Y.A.HUS.234/43; Y.A.HUS.236/108; Y.A.HUS.251/43; Y.A.HUS.335/57; Y.A.HUS.335/92; Y.A.HUS.371/63; Y.A.HUS.407/29; Y.A.HUS.407/66; Y.A.HUS.408/5; Y.A.HUS.412/5; Y.EE. 46/125; Y.EE.125/13; Y.EE.42/278; Y.EE.43/24; Y.EE.46 / 126; Y.EE.46/124; Y.EE.46/125; Y.EE.84/136; Y.PRK. BŞK.11/48; Y.PRK. BŞK.9/11; Y.PRK. EŞA. 26 /13; Y.PRK. EŞA. 5/64; Y.PRK. HR. 31/6; Y.PRK. HR.13/52; Y.PRK. MYD.8/4; Y.PRK.ASK.109/65; Y.PRK.AZJ.25/98; Y.PRK.AZJ.31/95; Y.PRK.BŞK.13/20; Y.PRK.BŞK.14/32; Y.PRK.BŞK.30/106; Y.PRK.DFE.1/26; Y.PRK.EŞA. 24 / 80; Y.PRK.EŞA. 6/43; Y.PRK.EŞA.1/32; Y.PRK.EŞA.44/60; Y.PRK.EŞA.1/56; Y.PRK.EŞA.11/104; Y.PRK.EŞA.13/44; Y.PRK.EŞA.14/112; Y.PRK.EŞA.16/51; Y.PRK.EŞA.16/60; Y.PRK.EŞA.17/79; Y.PRK.EŞA.18/84; Y.PRK.EŞA.19/106; Y.PRK.EŞA.19/11; Y.PRK.EŞA.19/11; Y.PRK.EŞA.19/94; Y.PRK.EŞA.21/23; Y.PRK.EŞA.22/7; Y.PRK.EŞA.23/49; Y.PRK.EŞA.24/29; Y.PRK.EŞA.24/80; Y.PRK.EŞA.27/33; Y.PRK.EŞA.28/27; Y.PRK.EŞA.3/69; Y.PRK.EŞA.36/106; Y.PRK.EŞA.4/110; Y.PRK.EŞA.4/14; Y.PRK.EŞA.4/67; Y.PRK.EŞA.4/88; Y.PRK.EŞA.44/60; Y.PRK.EŞA.5/64; Y.PRK.EŞA.6/48; Y.PRK.EŞA.7/60; Y.PRK.EŞA.8/73; Y.PRK.EŞA41/33; Y.PRK.HR.1/42; Y.PRK.HR.13/68; Y.PRK.HR.2/87; Y.PRK.HR.22/9; Y.PRK.HR.31/6; Y.PRK.HR.5/75; Y.PRK.KOM.15/4; Y.PRK.TKM. 10 /54; Y.PRK.TKM.16/20; Y.PRK.TŞF.1/82; Y.PRK.TŞF.6/50.
- Çakmak, A. (2020). *Türk dışişleri teşkilatının gelişimi Hariciye Nezareti*. Ötüken Yayınları.
- Çorlu, S. M. (2015). *Geçmiş zamanlar: II. Abdülhamid devri Osmanlı diplomasisi İstanbul ve Paris hatıraları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Enginün, İ. (1994). *Abdülhak Hâmid'in hatıraları*. Dergâh Yayınları.
- Erkan, D. (2011). *II. Abdülhamid'in ilk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın hâtrâtı I-II (1876-1880)*. Bengi Yayınları.
- Findley, C. (2011). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi* (G. Ç. Güven, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Findley, C. (2019). *Osmanlı İmparatorluğunda bürokratik reform Babîâlî 1789-1922* (E. Ertürk, Çev.). Alfa Tarih Yayınları.
- Gökmen, O. (1999). *Bir zamanlar hariciye: Eski bir diplomatın hatıraları I*. Kaptan Ofset.
- Gör, E. (2019). *Abdülhamid döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun haber alma faaliyetleri 1876-1909*. Kitap Yayınevi.
- İskit, T. (2018). *Diplomasi tarihi, teorisi, kurumları ve uygulaması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karacagil, Ö.K. (2014). II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyareti ve mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın günlüğü (1898). *Türkiyat Mecmuası*, 24(2), 73-97. <https://doi.org/10.18345/tm.52503>
- Karadeniz, Y. (2017). *Osmanlı ve İran'ın İngiliz paraleli Cemaleddin Esedâbadi*. Gece Kitaplığı.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1984). *Zoraki diplomat*. İletişim Yayınları.
- Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid'in valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Abdülhamid gerçeği*. Gür Yayınları.

- Köçen, M. (2019). *Osmanlı hariciyesinde bir asker sefir: Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)* [Yüksek Lisans Tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Kul, N. (2019). *Mutfak kimlik diplomasi Türkiye 'de gastro diplomasi*. Tün Kitap.
- Morgenthau, H. (2017). *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü* (A.Tuygan. Çev.). Belge Yayınları.
- Nuri, O. (2017). *Bilinmeyen Abdülhamid Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Abdülhamid Abdülhamid'in husûsi ve siyasi Hayatı (Cilt 1-2)*. (Kocahanoğlu, O. S., Yay. haz.). Temel Yayınevi.
- Olgun, S. (2020). Sırbistan Kralı Aleksandar'ın 1894 yılındaki İstanbul seyahati. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7(18), 457-483. <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2020.167>
- Ortaylı, İ. (1981). *II. Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Osmanoğlu, A. (1986). *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*. Selçuk Yayınları.
- Osmanoğlu, Ş. (2022). *Babam Abdülhamid saray ve sürgün yılları*. Timaş Yayınevi.
- Öke, M. K. (2020). *Saraydaki casus: Gizli belgelerle Abdülhamid devri ve İngiliz ajanı Yahudi Vambery*. İrfan Yayıncılık.
- Paker, E. C. (2001). *Siyasi tarihimizde kırk yıllık hariciye hatıraları*. Remzi Kitabevi.
- Poggi, G. (2019). *Modern devletin gelişimi: Sosyolojik bir yaklaşım* (Ş. Kut, B.Toprak, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Reşit, A. (2007). *İmparatorluğun son döneminde gördüklerim yaptıklarım (1890-1922)*. (Nur, Ö. A., Yay. haz.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sander, O. (1993). *Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme*. İmge Kitabevi
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi (Cilt: VI)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Setton, K. M.(2022). *XVII. yüzyıl dünyasında Venedik, Avusturya ve Türkler* (Arif. E, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Sırrı, Ö. H. (2007). *Sultan Abdülhamit devri hatıraları ve saray idaresi*. Dergah Yayınları.
- Söylemezoğlu, G. K. (1949). *Hariciye hizmetinde otuz sene*. Saka Matbaası.
- Söylemezoğlu, G. K. (1957). *Siyasi dağarcığım*. Ekicigil Matbaası.
- Şakir, Z. (2018). *Sultan Hamid'in son günleri*. Akıl Fikir Yayınları.
- Şeref, A. (1996). *II. Meşrutiyet olayları (1908-1909)*. (Bayram. K., Mehmet A.Ü, Yay. haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tahsin Paşa. (2018). *Sultan Abdülhamid'in sırdaşı* (Emre, T, Yay. haz.). Yakın Plan Yayınları.
- Tuncer, H. (1995). *Eski ve yeni diplomasi*. Ümit Yayıncılık
- Turan, N. S. (2018). *İmparatorluk ve diplomasi: Osmanlı diplomasisinin izinde*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Yalçinkaya, M. A., Kurtaran, U. (Yay. haz.). (2018). *Osmanlı diplomasi tarihi kurumları ve tatbiki*. Altınordu Yayınları.
- Yasamee, F. A.K. (2020). *Abdülhamid'in dış politikası Düvel-i Muazzama karşısında Osmanlı 1788-1888* (Yusuf, S.İ. Çev.). Kronik Yayınları.
- Yuca, İ. S., Kara, H. (Yay. haz.). (2019). *Tanzimattan günümüze olaylar ve kişiler ekseninde Türk hariciyesi*. Kitabevi Yayınları.